

Тетяна ГРИГОР'ЄВА
Галина ДЕНИСЕНКО

З історії збереження історико-культурної спадщини України: діяльність Київського товариства охорони пам'яток старовини і мистецтва

Ініціатором створення Київського товариства охорони пам'яток старовини і мистецтва виступило Історичне наукове товариство Нестора-Літописця, що діяло при Київському університеті. На одному із своїх зібрань, обговорюючи питання про стан у Києві пам'яток давньоруського періоду, члени товариства дійшли висновку про необхідність вжити термінових заходів по їхній охороні й збереженню. За дорученням товариства його голова Ю. А. Кулаківський звернувся за допомогою до генерал-губернатора Київської, Подільської і Волинської губерній Ф. Ф. Трепова, котрий підтримав ініціативу вчених, організував і провів ряд засідань науковців Києва, що займалися дослідженням вітчизняної історії, та представників наукових товариств. На цих нарадах було визнано за доцільне створити нове товариство, яке вело б пошук та охорону пам'яток старовини і мистецтва переважно на території, що входила до складу Київської Русі IX—XII ст.¹

Обговорення цих питань викликало широку дискусію, яка набула особливої гостроти під час підготовки проекту Статуту Товариства. Так, члени Комісії з розробки старовинних актів при Київському університеті В. С. Іконніков (голова) і О. І. Левицький (секретар) після ознайомлення з проектом Статуту Київського товариства дослідження старожитностей Південно-Західної Росії (робоча назва Товариства) дійшли висновку, що підготовлений документ не відповідає пропозиціям, які були висловлені на збо-

рах науковців міста Києва. В проекті робився наголос, що головним завданням Товариства буде теоретичне вивчення пам'яток. На думку ж вчених необхідно створити організацію, в полі зору котрої були б питання як теоретичні, так і практичні: вивчення, збереження і реставрація пам'яток.

Датою створення Київського товариства охорони пам'яток старовини і мистецтва вважається 11 березня 1910 року, коли було затверджено Статут. Згідно із Статутом головним завданням Товариства вважалося пошук та охорону пам'яток старовини і мистецтва. Для досягнення цієї мети планувалося проводити наукові дослідження, археологічні розкопки, виявляти і реєструвати місцеві пам'ятки старовини, архівні документи тощо. Багато уваги приділялось науковим зв'язкам з товариствами та організаціями, відомими вченими, державними діячами, які тією чи іншою мірою займалися цими проблемами. З метою поширення серед широкого загалу відомостей про пам'ятки планувалося проводити громадські читання та лекції, публікувати наукові праці, доповіді; організовувати виставки предметів старовини; створити музей та наукову бібліотеку.

Згідно із Статутом передбачалося організувати філії Товариства на території, де поширювалася його діяльність. Це Київська, Подільська, Волинська, Чернігівська, Полтавська, Херсонська, Катеринославська, Гродненська і Бессарабська губернії — територія не тільки

України, а частково землі Білорусії, Молдавії та Польщі, що входили в той час до складу Російської імперії.

Документи Товариства, зокрема його Статут, становлять значний інтерес для дослідників пам'яток історії та культури. На початку ХХ століття ставилися питання, що лишаються актуальними і в наші дні. На особливу увагу заслуговує параграф 49 Статуту Товариства², відповідно до якого воно залишало за собою право придбання нерухомого майна, будівель і землі з метою збереження пам'яток, котрі там знаходяться, а також для організації музеїв, виставок. Фінансові питання повинні були вирішуватися за рахунок внесків, добровільних пожертв, допомоги від громадських, державних установ та організацій, а також від лекцій, виставок і концертів.

Структурно організація складалася з почесних членів, дійсних і членів-співробітників. Головним органом вважались загальні збори, де обиралася Рада, яка здійснювала безпосереднє керівництво роботою Товариства. Перші керівні органи Київського товариства охорони пам'яток старовини і мистецтва було вибрано на урочистих зборах — 11 березня 1910 року. Почесним головою було обрано Ф. Трепова, головою — єпископа Чигиринського Павла, заступником голови — професора Київського університету В. С. Іконнікова, секретарем — надвірного радника К. М. Бахтіна, скарбником — Київського губернатора, камергера двору О. Ф. Гіриса. Членами Ради стали професори Київського університету М. В. Довнар-Запольський і Ю. А. Кулаківський, професор Київської духовної академії В. З. Завитневич, секретар комісії з розбору старовинних актів при Управлінні генерал-губернатора, статський радник О. І. Левицький, протоієрей Ф. І. Тітов, секретар Київського відділу імператорського Руського військово-історичного товариства, підполковник Б. С. Стрелецький. До складу контрольної комісії увійшли управляючий канцелярією Київського, Подільського і Волинського генерал-губернатора, дійсний статський радник О. М. Неверов, підполковник С. М. Крейтон, професори Київського університету А. М. Лобода і А. В. Прахов.

17 чоловік було визнано засновниками Товариства, зокрема визначних археологів — директора Київського міського художньо-промислового і наукового музею (пізніше — Державного, а згодом — Центрального історичного музею) М. Ф. Біляшівського і співробітника цього ж музею В. В. Хвойка, професора Київської духовної академії М. І. Петрова.

Серед 187 чоловік, що виявили бажання працювати у Київському товаристві охорони пам'яток старовини і мистецтва, були представники

різних станів населення: повітові лікарі, викладачі вищих навчальних закладів, гімназій і шкіл, військові, повітові справники, міські голови, судові слідчі, мирові посередники, члени міських управ, настоятелі соборів і костьолів, священники, представники ряду наукових товариств, генерал-губернатори, віце-губернатори. Зокрема, київський міський голова І. М. Д'яков, полтавський губернатор М. Л. Муравйов, кам'янець-подільський губернатор О. О. Ейлер, командувач військами Київського військового округу М. І. Іванов, голова імператорської Археологічної комісії О. О. Бобринський, член Державної Думи Б. І. Ханенко, капітан 5-го понтонного батальйону, редактор журналу “Военно-исторический вестник” М. Ф. Наркевич, директори київських гімназій: Першої — М. В. Стороженко, Четвертої — О. М. Якимак, П'ятої — К. Т. Карпинський, настоятель римо-католицького костьолу у м. Малині І. В. Бенецький та інші.

Через рік для ефективнішої роботи, оперативного ухвалення рішень при Раді Товариства було створено виконавчий орган — Розпорядчий комітет, який очолив О. І. Мердер. У його функції входило готувати і проводити засідання, на яких вирішувалися поточні питання діяльності Київського товариства охорони пам'яток старовини і мистецтва, розглядалися пропозиції та проекти щодо подальшої роботи по збереженню історико-культурної спадщини. Через певний час у складі Товариства було створено комісію з охорони письмових пам'яток, котру очолив І. М. Каманін, і яку у 1914 році було реформовано у Київську вчену архівну комісію та комісію з реставрації пам'яток під керівництвом О. І. Мердера. У 1913 році при Товаристві було створено філію. Приводом для того стало звернення групи дослідників з м. Умані. В листі вони наголошували, що з їхнім містом пов'язано багато подій вітчизняної історії, в ньому розташовано різноманітні пам'ятки, але їхнє дослідження проводиться приватно, без належного наукового аналізу. Внаслідок цього археологічні пам'ятки часто втрачаються, пам'ятки мистецтва без наукового нагляду гинуть. При цьому в місті є достатня кількість наукових сил для того, щоб охороняти пам'ятки старовини, збирати і вивчати писемні джерела.

Розглянувши пропозицію активістів-дослідників історії та старожитностей з м. Умані, Київське товариство охорони пам'яток старовини і мистецтва 17 жовтня 1913 року зареєструвало філію під назвою “Уманський відділ Київського товариства охорони пам'яток старовини і мистецтва”. Головою філії став директор Уманського комерційного училища М. М. Бутирський, його заступником — професор Х. П. Ящуржин-

ський, скарбником — П. Ф. Курінний, секретарем — І. М. Алексєєв³.

Свою діяльність філія мала намір поширити на територію Уманського, Звенигородського, Липовецького і Таращанського повітів Київської губернії; Гайсинського, Балтського, Брацлавського повітів Кам'янець-Подільської губернії. Головною метою діяльності було досліджувати й описувати різноманітні пам'ятки старовини: кургани, культові споруди, часовні, стародавні будівлі; вивчати архіви; збирати народні пісні, перекази та інші етнографічні матеріали; передбачалося створити бібліотеку і музей.

Про свою діяльність Київське товариство охорони пам'яток старовини і мистецтва планувало інформувати широкий загал через “Военно-исторический вестник”, котрий видавав Київський відділ Руського воєнно-історичного товариства, з яким було встановлено досить тісні і дружні стосунки.

У своїй діяльності Товариство орієнтувалось на широку підтримку різних верств населення, яке спеціально проінформувало про його створення і завдання, що воно ставило перед собою. Було підготовлено і розіслано 3000 листів єпископам, благочинним, настоятелям церков і костелів, губернаторам, предводителям дворянства (губернським і повітовим), мировим посередникам, міським головам, директорам, викладачам навчальних закладів, поміщикам і справникам із запрошенням їх до співпраці. На жаль, на заклик Київського товариства охорони пам'яток старовини і мистецтва відгукнулося лише 170 чоловік, що свідчило про слабке поширення серед населення відомостей про пам'ятки, їхнє значення і вагомість збереження для майбутніх поколінь.

Вирішення практичних питань охорони і реставрації пам'яток Товариство розпочало з визначення поняття “пам'ятка старовини і мистецтва”, визначення пам'яток, що підлягають охороні, і в чому вона повинна полягати, встановлення кількості пам'яток, що знаходяться на території поширення його діяльності. Ці та інші питання було поставлено на порядок денний перших засідань і зібрань створеного наукового товариства. З метою ефективнішого використання часу ці питання готували заздалегідь члени Товариства. Наприклад, Ф. І. Тітову доручили підготувати і доповісти свої пропозиції й міркування стосовно збору відомостей про пам'ятки старовини; М. В. Довнар-Запольському — підготувати питання про визначення основних заходів для охорони пам'яток старовини і мистецтва; В. З. Завитневичу — підготувати свої міркування щодо того, що слід розуміти під поняттям “пам'ятка старовини і мистецтва”.

Для збору даних про пам'ятки було підготовлено питальник, який направили губернаторам з проханням надати допомогу місцевим установам та активістам у зборі необхідної інформації про пам'ятки старовини. До цієї інформації рекомендувалось включати стислу історичну довідку про культові споруди, колони, археологічні пам'ятки, про їхній стан, походження назв, відомості про архіви, окремі цікаві документи, наукові дослідження, археологічні розкопки⁴.

Інформацію, що надійшла з місць, узагальнювали, розглядали на засіданнях Товариства і після цього ухвалювали відповідні рішення. Аналізуючи ці матеріали, професор М. В. Пахаревський відмічав, що деякі з них складено формально, наспіх, багато було серед них просто відписок. Так, у листі голови Літинсько-Вінницького з'їзду мирових посередників зазначалось, що на їхній території немає пам'яток, які потребують охорони. Це в той час, коли там тільки в околицях Літина нараховувалось 12 курганів, в Іванківцях, Макарові, Вінниці збереглися городища. Аналогічна відповідь надійшла з 7-ої округи Сквирського повіту, не дивлячись на те, що ці місця багаті на різноманітні пам'ятки, околиці населених пунктів вкрито численними городищами, курганами, земляними валами тощо⁵. Разом з тим надходили і ґрунтовні відповіді, зокрема, про пам'ятки Дубнівського та Ізяславського повітів Волинської губернії. За рішенням Ради Товариства ці списки пам'яток було опубліковано в журналі “Военно-исторический вестник”⁶.

Під час підготовки питальника було проведено наукові розвідки про те, як вирішують цю проблему інші наукові товариства. І. Каманін з'ясував, що у 1901 році аналогічну спробу робило Історичне товариство Нестора-Літописця за допомогою Московського археологічного товариства. На жаль, брак кадрів і фінансів не дали змоги вирішити це питання позитивно і з'ясувати кількість пам'яток, що знаходяться на території краю. Такої ж невдачі і з тих же причин зазнало й Київське товариство охорони пам'яток старовини і мистецтва. Позитивним у вирішенні цієї проблеми було те, що виявлення пам'яток старовини, складання списків стали одним із засобів їхнього збереження. В своїй практичній діяльності члени Товариства за допомогою питальників, листів-звернень збирали, хоч і неповні, відомості про старожитності, цінні речі, що зберігались у ризницях церков і соборів. Ці заходи, певною мірою носили і науково-просвітницьку місію, допомагали аматорам-дослідникам зорієнтуватись у своїх пошуках, розширити своє уявлення про історико-культурну спадщину. Як бачимо, виявлення пам'яток, складання

списків і публікація їх були одним із засобів їхньої пропаганди і забезпечення охорони.

Вагомою перепоною у вирішенні питань збереження пам'яток була відсутність чіткого визначення поняття “пам'ятка старовини”. Визначення “пам'ятки, як всього того, що створено до XVII століття”, яке запропонувало Московське археологічне товариство, не охоплювало всіх нюансів і не могло бути критерієм визначення поняття “пам'ятка”. На думку членів Товариства, у вирішенні цього питання обмежуватися тільки хронологічними рамками неправильно. Тому протягом перших 2 років (1910—1912) своєї діяльності Товариство неодноразово ставило це питання на розгляд Ради. Зі своїми пропозиціями чи баченням його вирішення виступали Б. Стрелецький, Ор. Левицький, О. Мердер, М. Довнар-Запольський та інші. Спеціальну наукову розвідку підготував І. Каманін. Виступаючи з доповіддю на засіданні Ради Товариства, він стверджував, що “до пам'яток старовини треба відносити кожний предмет, який вийшов з ужитку, або який змінив власну форму, незважаючи на час, коли це сталось. Як людина — громадський діяч належить історії з моменту смерті, як подія чи факт стає історичним після того, як остаточно завершиться, так і річ стає пам'яткою старовини, коли вона виходить з ужитку або змінює форму, колишні свої особливості”⁷⁷. Він запропонував вважати “пам'яткою старовини” все старовинне і на підтвердження своїх доказів наводив приклади. Зокрема про те, що “якщо існує відома школа живопису, яка через 20—30 років поступиться іншій, то її твори уже є пам'ятками старовини, або ж будинки 30—40-х років XIX ст., що за своїми планувальними характеристиками відрізняються від сучасних будівель, теж слід вважати пам'ятками старовини”. Члени Ради Товариства погодилися з концепцією І. Каманіна. Але серед інших наукових товариств не було єдиного підходу до визначення цього поняття. І це створювало певні труднощі як у науковій, так і в практичній роботі. Розбіжностей не було лише у класифікації пам'яток на розряди: археологічні, архітектурні, мистецтвознавчі (мистецтва) і письмові (архівні)⁷⁸.

Використовуючи досвід наукових об'єднань, Товариство поєднувало різні форми вивчення і збереження пам'яток. Щодо писемних воно визнало за доцільне створити спеціальну архівну комісію як окремий підрозділ у своєму складі. Вперше питання про заснування комісії підняв О. Мердер на засіданні Ради 7 грудня 1911 року, хоча доля архівів турбувала багатьох членів Товариства (В. Іконнікова, М. Довнар-Запольського, І. Каманіна) і раніше.

Після ознайомлення з діловодством Подільського губернського правління О. Мердер звернув увагу на те, що списки архівних справ, відібраних для знищення, розглядають вчені архівної комісії, що не входять до складу Південно-Західного краю, до інтересів котрого їм байдуже. Внаслідок цього було втрачено цінні документи, зокрема Подільського Будівельного комітету XVIII століття⁷⁹. Він запропонував вивчити питання про передачу архівних матеріалів до місцевих установ.

Обговоривши ці проблеми, було вирішено створити архівну комісію як структурний підрозділ Товариства і доручити І. Каманіну підготувати відповідні документи. Він розпочав підготовчу роботу з того, що з'ясував, хто з членів Товариства бажає працювати в цій комісії; як залучити до співпраці науковців і викладачів навчальних закладів та університету, як краще зібрати відомості про архівні установи; підготував свої пропозиції щодо організації обласних вчених архівних комісій і розіслав їх членам Ради на розгляд⁸⁰. Справа закінчилася тим, що пропозиції І. Каманіна було прийнято і під його головуванням у 1914 році було створено Київську вчену архівну комісію, котра працювала у складі Товариства. Вона займалась виявленням, збиранням, обліком приватних архівів, рукописних колекцій, окремих документів, що мали наукове значення і, таким чином, внесли свою частку в охорону історико-культурного надбання.

Вагомішими здобутки Київського товариства охорони пам'яток старовини і мистецтва були у безпосередній роботі по збереженню пам'яток м. Києва та їхньому науковому дослідженню. Особливу увагу привертала пам'ятки давньоруського періоду: Софія Київська з комплексом будов, що її оточували, Брама Заборовського, Золоті ворота, споруди Києво-Печерської лаври, Видубицького монастиря, Звіринецькі і Китаєвські печери та ін. Члени Товариства намагалися відгукнутись на звернення, що надходили на його адресу, по можливості надавали практичну допомогу у справі охорони пам'яток.

Так, дослідження Золотих воріт у м. Києві розпочалося як відгук на лист Ф. Протопопова, який у квітні 1910 року звернув увагу на необхідність їхнього благоустрою. За рекомендацією О. Мердера і М. Єремеєва було підготовлено лист до міського голови з проханням провести благоустрій території і утримувати її в належному стані. О. Д. Ертель запропонував провести чистку кладки і збудувати часовню за малюнками, що збереглися, відновити первісний вигляд воріт⁸¹. Були й інші пропозиції щодо збереження цієї унікальної пам'ятки. Наприклад, спорудити ковпак, закріпити стародавню кладку

спеціальним розчином¹². На прохання Товариства ворота обстежив член Археологічної комісії П. П. Покришкін. Після цього було розроблено заходи по їхньому подальшому вивченню та археологічному обстеженню. О. І. Левицький підготував наукову працю “О современном состоянии и поддержании на будущее Киевских Золотых ворот”. Протягом трьох засідань (30 жовтня, 23 листопада і 3 грудня 1915 року) фахівці обговорювали питання охорони Золотих воріт. В дискусії брали участь М. В. Пахаревський, П. І. Голандський, Ф. І. Титов, Ф. П. Істомін, Л. П. Добровольський, В. А. Обремський, В. Г. Леонтович, П. Е. Бутенко, В. А. Безсмертний, О. Д. Ертель, В. З. Завитневич та інші вчені й спеціалісти, які висловили своє бачення збереження цієї визначної пам'ятки давньоруського періоду. Завдяки увазі з боку відомих вчених — членів Московського археологічного товариства, імператорської Археологічної комісії та Київського товариства охорони пам'яток старовини і мистецтва до цієї унікальної пам'ятки її було відремонтовано, проведено необхідні реставраційні роботи і розпочато археологічні дослідження.

Спільно із членами імператорської Археологічної комісії: академіком П. П. Покришкіним, архітектором-художником М. В. Мілеєвим, академіком М. А. Бруні та іншими — проведено обстеження Софійського собору. Комісія, яку очолював Г. Г. Павлуцький, за дорученням Археологічної комісії обстежила фрески Софії Київської. Їхній стан було визнано критичним, особливо на сходинах, де їм загрожувало “механічне” стирання одягом відвідувачів і конденсація парів. На думку членів комісії для захисту фресок у цьому місці бажано було б збудувати бар'єр із скла. Крім дослідження Софії Київської, Товариство наглядало за археологічними розкопками на митрополичому подвір'ї, що проводив В. В. Мілеєв, де було знайдено значну кількість деталей мармурових колон, карнизів, капітелей, шиферних плит XI—XII століть. Під керівництвом архітектора П. Голандського було понижено рівень землі біля брами Заборовського, проведено благоустрій навколишньої території, досліджувались підземні ходи, що виявились на Софійському подвір'ї у 1916 році.

В полі зору Товариства постійно стояли питання, пов'язані з охороною будівель і споруд Києво-Печерської лаври, Михайлівського Золотоверхого монастиря, Володимирського собору, Андріївської церкви, пам'ятника Ірини (XI ст.), який міська влада планувала розібрати під час будівництва земства, фонтана “Самсон”, пам'ятника Св. Володимиру та інших. Великі роботи проводились по обстеженню київських кладо-

вищ (Щекавицького і Байкового), могил визначних і відомих у місті діячів. Зусиллями Товариства на Байковому кладовищі було знайдено могилу історика Києва М. Ф. Берлінського і вжито заходів по її благоустрою.

Такі ж дослідження, але в значно менших обсягах, проводило Товариство на території, що входила до сфери його діяльності. Так, члени Товариства проводили обстеження і надавали консультації щодо збереження замку в Меджибожі, церкви у Сутківцях Летичівського повіту, дзвіниці й замку в Острозі, замку Чарторийських у місті Ковелі, бернардинського костельу в м. Луцьку, збирали відомості про пам'ятки архітектури в Проскурівському повіті Подільської губернії, вели нагляд за реставрацією і перенесенням на інші місця церков у селах Гуляники, Саварка, Іваньки, Бородецька Київської губернії, робили обміри, фотофіксацію дерев'яних храмів XVIII століття, проводили археологічні дослідження на городищі в м. Чорнобилі, замчища княгині Ольги біля м. Коростеня тощо.¹³

Важливий внесок у справу збереження історико-культурної спадщини зробив Уманський відділ Товариства, який поставив питання про охорону стародавнього городища із залишками фундаментів між селами Монастирком і Зарубинцями, про збереження бібліотеки базиліканського училища в м. Умані з її унікальними рідкісними книгами і домігся передачі її під захист Київського навчального округу¹⁴.

У своїй роботі Товариство поряд із вивченням пам'яток історії, архітектури і мистецтва приділяло увагу й археологічним дослідженням м. Києва та його околиць. Це було зумовлено багатьма причинами, і насамперед відсутністю коштів для ведення планових археологічних досліджень в інших місцях, зосередженням у місті спеціалістів і науковців, здатних вести систематичні наукові дослідження, швидкою забудовою стародавньої центральної частини міста, де було розташовано багато пам'яток, які потребували охорони. Крім того, слід зазначити, що у вирішенні питань збереження пам'яток, їхнього дослідження Товариство залежало від імператорської Археологічної комісії, яка з 1889 року вела нагляд за пам'ятками старовини на всій території Російської імперії. З цієї причини воно не могло самостійно вирішувати цілої низки питань, вести археологічні розвідки, а попередньо втягувалось у тривале листування з Археологічною комісією з проханням про дозвіл на обстеження тієї чи іншої пам'ятки, за рекомендаціями, інструкціями, відрядженнями членів Комісії чи фахівців-науковців для керівництва археологічними роботами безпосередньо на місцях тощо. Та, незважаючи на ці обставини, Товари-

ство зробило вагомий внесок в археологічне вивчення Києва і його околиць. Силами Товариства чи під його наглядом проводились археологічні розкопки на території Десятинної церкви, Китаєвських і Звіринецьких печер, по вул. Мало-Володимирській і Рейтарській, на Софійській площі, на митрополичому подвір'ї та ін. Працюючи в умовах хронічної нестачі коштів, воно активно використовувало все можливе для проведення археологічних досліджень, вело постійний нагляд за будівельними роботами, прокладанням доріг, водогону і залізниць. Неоціненну послугу в цьому робив О. Д. Ертель, який практично сам, при незначній допомозі студентів університету Св. Володимира, протягом 1913—1914 рр. вів нагляд за будівельними майданчиками, садибами, вулицями¹⁵, де інтенсивно велись будівельні роботи. Протягом 1913—1915 рр. за пропозицією імператорської Археологічної комісії Л. П. Добровольський, М. В. Пахаревський, Д. М. Щербаківський, В. І. Щербина, О. Д. Ертель вели нагляд за земляними роботами при будівництві залізниці, обстежували під'їзні шляхи в межах Київської губернії. Зокрема, М. Ф. Біляшівський обстежив дорогу від Миронівки до Богуслава, від Миронівки до Кагарлика, від Миронівки до Ржищева; М. В. Пахаревський — від Боярки до Германівки; Д. М. Щербаківський — від Рокитного до Таращі¹⁶.

Високої оцінки заслуговує діяльність Товариства у справі збереження стародавньої частини міста, де знаходились палаци Київських князів і знаті. Це район вулиць Володимирської, Трьохсвятительської та Андріївської, де розміщувались садиби Петровського, Слюсаревського, княгині Трубецької. Справа розпочалася з прохання генерал-губернатора висловити свої міркування щодо передбаченої там забудови. Товариство терміново провело обстеження цієї території, звернулось по допомогу до імператорської Археологічної комісії для глибшого наукового вивчення, заручилось підтримкою 65 членів Державної Думи, яка розглядала питання про виділення 300.000 крб. з державної скарбниці для придбання садиби Петровського. Але питання було підготовлено з порушенням правил розгляду подібних справ, тому міністерство внутрішніх справ направило “Законодавчий проект про виділення коштів з державної казни на придбання садиби Петровського у м. Києві” генерал-губернатору Ф. Ф. Трепову для висновку. У зв'язку з тим, що питання треба було вирішувати негайно і до 5 грудня передати документи на розгляд Ради Міністрів та Державної Думи, в Києві терміново 19 листопада 1911 року відбулася спеціальна нарада. На ній були присутні настоятелі Десятинної та Андріївської церков,

міський голова, професори Університету і Київської духовної академії, представники наукових товариств: Київського товариства охорони пам'яток старовини і мистецтва, Київського товариства старожитностей і мистецтва, відділу Руського воєнно-історичного товариства — та окремі спеціалісти, знавці проблеми; всього — 19 чоловік. В обговоренні цього питання взяли участь В. В. Хвойко, С. І. Голубев, В. З. Завитневич, М. Ф. Біляшівський, М. В. Довнар-Запольський, І. М. Д'яков, В. Е. Данилевич, Б. С. Стрелецький, С. Вельмін. Вони одногосно визнали, що територія стародавнього Києва повинна бути державною власністю, і поставили питання про викуп не тільки садиби Петровського, а й Слюсаревського та кн. Трубецької¹⁷. Учасники наради підкреслювали, що з цією частиною міста пов'язані значні події історії не лише Києва, а й усієї Київської Русі. Тут знаходились язичькі капища, залишки палаців перших князів, православних храмів. На жаль, розгляд питання було розтягнуто в часі, а казна, як завжди, коли заходила справа про культурні цінності, була порожня. Розпочата Перша світова війна поховала назавжди ці благородні наміри.

Успішнішими і результативнішими були археологічні дослідження Звіринецьких печер, про наявність яких було відомо з 1880-х років. А от предметом наукового вивчення вони стали лише у 1912 році завдяки зацікавленості князя В. Д. Жевахова — старшого радника Київського губернського правління, пізніше — чиновником з особливих доручень при Київському, Подільському і Волинському генерал-губернаторі та брав активну участь у роботі Київського товариства охорони пам'яток старовини і мистецтва. В даній справі він з братом Миколою хотів канонізувати свого родича по жіночій лінії, єпископа Білогородського Іософа Горленка, котрого було поховано у Звіринецьких печерах. В. Д. Жевахов мав намір відкрити печери не стільки як пам'ятку давнини, а як місце народного поклоніння (з релігійною метою). Тому за підтримкою своїх планів він звернувся до духовенства і отримав її, не зважаючи на те, що в Росії питання археологічних досліджень вирішувала тільки Археологічна комісія. Він уклав орендну угоду з Київським інженерним відомством на ділянку землі, де знаходились Звіринецькі печери, домовився з секретарем Товариства взаємного кредиту О. Д. Ертелем і з І. М. Каманінін про нагляд за археологічними розкопками. Як члени Товариства, вони вели нагляд за Звіринецькими печерами в археологічному плані. У 1914 р. В. Жевахов передав орендні права на Звіринецькі печери Товариству, яке утримувало їх до 1915 року, а потім передало Києво-Печерській лаврі.

Завдяки зусиллям О. Д. Ертеля і І. М. Каманіна було проведено досить повне обстеження Звіринецьких печер. Їх було розчищено від обвалів, укріплено, обміряно, складено плани і креслення, обстежено написи на стінах галерей, келій, підземної церкви, досліджено поховання, просистематизовано численні знахідки хрестів, поясів, стародавніх шиферні плити, цеглу тощо. Аналіз знайдених речей дозволив датувати час виникнення Звіринецьких печер X століттям. Результати досліджень О. Д. Ертель і І. М. Каманін видали окремими працями¹⁸.

Під керівництвом О. Д. Ертеля наукові дослідження, хоча і в неповному обсязі, було проведено по вивченню Китаєвських печер, було обстежено підземні галереї на подвір'ї Софії Київської. Йому допомагали інженери П. Голандський, В. Леонтович, В. Обремський. Члени Товариства збирали відомості й вивчали також Кирилівські, Лаврські, Нікольські, Гнилицькі підземні галереї, і цим самим зробили певний внесок у вивчення Київських підземних печер.

Накопичення археологічних знахідок вимагало їхнього упорядкування, аналізу, систематизації, ознайомлення з ними як широкого загалу, так і науковців. Тому з перших днів діяльності Товариства постало питання про створення музею. Цю ідею хотів запровадити в життя перший голова Товариства єпископ Павло, плануючи розмістити музей у митрополичому домі або на території Києво-Печерської лаври. Смерть єпископа стала на перешкоді здійсненню цих намірів. Наступний проект створення музею в приміщенні бурси, що на Подолі, було підготовлено у 1913 році. У своїй доповідній записці хранитель музею О. Д. Ертель наголошував на тому, що при Товаристві уже зібрано значну кількість предметів старовини, колекції музею Церковно-історичного та археологічного товариства теж переповнені, тому є нагальна потреба в приміщенні для музею. Для цих потреб годилися споруди старої бурси, котрі здавались в оренду і використовувались як соляний і кахельний склад, меблеві майстерні та як житло. Використання приміщень не за призначенням завдавало великої шкоди будівлям, свідчило про те, що міська влада не турбується про їхнє сприятливіше використання. Враховуючи те, що у 1915 році мало відзначатись 300-річчя Києво-Могилянської академії, О. Д. Ертель вважав за доцільне розірвати існуючий орендний договір і розмістити там музей. На жаль, місцева влада ці варіанти не прийняла, для зібраних колекцій було виділено декілька вітрин у приміщенні Педагогічного музею.

Колекція складалась переважно з предметів, знайдених під час археологічних досліджень у с. Віта-Літовська на р. Почайні, в ряді садиб м. Ки-

єва. Це кераміка з курганних розкопок, кольти, обручки, сережки, браслети, мозаїка, смаль, смальта, скло різновидної форми та інші знахідки. Під час першої світової війни діяльність Товариства було згорнуто, а колекції упаковали, підготували до евакуації і тимчасово зберігали на квартирі О. Д. Ертеля. Виконувались лише незначні роботи, які не мали наукового характеру: збирались дані, наводились довідки про пожеготи на потреби війни від Києво-Печерської лаври і Михайлівського монастиря, з'ясувалось, чи не було серед цих пожеготи предметів старовини, які потребували охорони чи зняття з них фотокопій і таке ін.¹⁹

Серед численних пропозицій по охороні пам'яток старовини заслуговує на увагу ініціатива О. І. Мердера і Ор. Левицького відновити назви вулиць та історичних місцевостей Києва, встановити анотаційні дошки на історичних пам'ятках. У той самий час Товариство рішуче виступало проти перейменування вулиці Рейтарської на вулицю Івана Сусаніна²⁰ під час підготовки до відзначення 300-річчя династії Романових у 1913 році.

З ініціативи Товариства було об'єднано наукові сили міста, створено спеціальну комісію у складі О. І. Мердера (голова), Г. Г. Павлуцького, В. А. Стороженка, А. М. Лободи, І. М. Д'якова для обговорення проекту закону про збереження стародавніх пам'яток у Росії, внесення своїх зауважень і пропозицій до нього. В основу роботи комісії було покладено матеріали, історичні розвідки, які надало Г. Г. Павлуцькому Московське археологічне товариство, і які він використав у своїй доповіді 27 грудня 1911 року. Виклавши стисло історію законодавчих проектів по збереженню історико-культурних пам'яток, він детально проаналізував законодавчий проект, назвав його суттєві вади. Це — жорстка централізація, ігнорування наукових сил і товариств, брак статей про охорону пам'яток мистецтва та історії, хронологічне обмеження списку пам'яток 1725 роком, недостатність коштів як на охорону, так і на обстеження пам'яток, невирішеність питань про власність та інші, які значно погіршують справу охорони і збереження пам'яток у Росії²¹.

Підсумовуючи свої роботи протягом 5 років (1910—1915)²², Товариство серед досягнень назвало те, що воно звертало увагу імператорської Археологічної комісії на необхідність збереження мозаїк і фресок Києво-Софійського собору, Золотих воріт, залишків Ірининської церкви, фонтана "Самсон", Батисвої брами, обстеження Звіринецьких, Китаєвських печер, підземних галерей Софії Київської, Військово-Нікольського собору. Завдяки тісному співробітництву з

духовенством було збережено численні культові споруди з їхніми розписами, ужитковими речами, обстежено фундаменти Київського магістрату, Михайлівського храму на Видубичах, реставровано Братську Заборовського тощо. В цей період постійно велись археологічні розкопки, нагляд за земляними роботами, замальовки і фотофіксація пам'яток.

Як бачимо, в полі діяльності Товариства стояли ті ж самі проблеми, що є актуальними і невирішеними донині. Це питання прийняття Закону про охорону пам'яток історії та культури, створення єдиного органу, який би координував усі роботи по охороні та збереженню пам'яток, вирішував фінансові питання, без яких неможливо вивчати, досліджувати, охороняти, зберігати історико-культурну спадщину в державі. Товариство, створене на громадських засадах, хоча і ставило ці питання, але вирішити їх не змогло. Проте його діяльність, спрямована на збереження пам'яток, проведення археологічних розкопок, наукову систематизацію знахідок, досягла певних результатів у вивченні та охороні історико-культурного надбання.

У тривожні революційні роки Товариство в міру своїх сил намагалося зупинити руйнівну ходу перетворень. Члени Товариства неодноразово звертались до Київського виконавчого комітету, до киян з проханням не руйнувати пам'ятники (йшлося про пам'ятники Столипіну, Іскрі та Кочубею, Б. Хмельницькому). Завдяки цим зверненням Київський виконавчий комітет призначив комісаром по охороні пам'яток старовини і мистецтва М. Ф. Біляшівського. Але це не розв'язувало проблеми, а зміна урядів за часів Центральної Ради, Української держави, Директорії не приводила до поліпшення стану охорони пам'яток. Становище змінилося на краще з утворенням у 1919 році Всеукраїнського комітету охорони пам'яток мистецтва і старовини, до складу якого увійшло багато науковців, котрі працювали в Київському товаристві охорони пам'яток старовини і мистецтва і продовжили справу охорони пам'яток. На жаль, цей творчий період був нетривалим. Для багатьох визначних діячів він закінчився трагічно. Такої ж самої участі зазнали і пам'ятки, що їх вони намагались зберегти для прийдешніх поколінь.

Примітки

¹ Деятельность Киевского общества охраны памятников старины и искусства.— К., 1912.— С. 6.

² Устав Киевского общества охраны памятников старины и искусства.— К., 1910.— С. 16.

³ Центральний державний історичний архів України у м. Києві (далі — ЦДІА України).— Ф. 725, оп. 1, спр. 47.

⁴ Там само, спр. 2, арк. 7.

⁵ Там само, спр. 3, арк. 135—135 зв.

⁶ Див.: Военно-исторический вестник.— 1912.— № 3.

⁷ ЦДІА України.— Ф. 725, оп. 1, спр. 3, арк. 66—67.

⁸ Там само, арк. 39.

⁹ Деятельность Киевского общества охраны памятников старины и искусства за 1913 год.— К., 1913.— С. 3.

¹⁰ ЦДІА України.— Ф. 725, оп. 1, спр. 3, арк. 58 зв., 63 зв.

¹¹ Там само, арк. 31 зв., 47 зв.

¹² Деятельность Киевского общества охраны памятников старины и искусства за 1913 год.— К., 1913.— С. 3, 7;

ЦДІА України.— Ф. 725, оп. 1, спр. 3, арк. 25 зв., 31 зв., 47; спр. 11, арк. 11, 14, 15, 30.

¹³ ЦДІА України.— Ф. 725, оп. 1, спр. 3, арк. 1—10, 39, 51, 60; спр. 16, 47, 57, 58.

¹⁴ Там само, спр. 44, арк. 10.

¹⁵ Там само, арк. 14.

¹⁶ Там само, спр. 3, арк. 122.

¹⁷ Там само, спр. 3, арк. 123; спр. 28, арк. 3—8.

¹⁸ *Ергель А. Д.* Древние пещеры на Зверинце в Киеве.— К., 1913.— 46 с.; *Каманин И. М.* Зверинецкие пещеры в Киеве (их древность и святость).— К., 1914.— 164 с.

¹⁹ ЦДІА України.— Ф. 725, оп. 1, спр. 44, арк. 33.

²⁰ Там само, спр. 3, арк. 120 зв., 123 зв.

²¹ *Павлуцкий Г.* Проект закона об охране древних памятников в России.— К., 1912.— С. 11—13.

²² ЦДІА України.— Ф. 725, оп. 1, спр. 2, арк. 15—16 зв.